

Az Értelmező Szótár legtöbb jelentésű szavairól

A szóvégmutato szótár függelékében olyan anyagot közlünk, amely hagyományosnak tekinthető a a hasonló munkák végén: ilyenek a szótári alakban vett szavak legutolsó fonémáira (betűire), legutolsó két, három és négy betűjére vonatkozó statisztikai táblázatok. Ugyanebben a függelékben azonban több — reméljük, kedves és hasznos — meglepetéssel is kívánunk szolgálni az olvasóknak. Meglepetéssel abban az értelemben, hogy ilyen jellegű mellékletek egyáltalán nem szokásosak a szóvégmutato szótárakban; ám egészen természetesen adódnak akkor, ha, mint mi tettük, nem csupán a szavakat dolgozzuk fel, hanem számos egyéb, rájuk vonatkozó információt is, valamint ha a feldolgozás gépeken, nem kézi erővel történik. E nem standard mellékletek egyike lesz munkánkban az ÉrtSz. címszókincsének jelentésszám szerinti eloszlására vonatkozó táblázat; ezt a táblázatot egy lista fogja kiegészíteni a legtöbb jelentésű szavakról. E listához fűzünk az alábbiakban néhány előzetes megjegyzést (1.), majd a listát (2.) követően néhány kérdést szeretnénk felvetni (3.).

1. Az előzetes megjegyzés magára a tárgyalt kategóriára, annak objektivitására, megbízhatóságára vonatkozik. Az közismert, hogy minden szónak van egy-egy jelentése (egy-egy szerzők szerint: minden egyes szónak csak egy jelentése van); esetleg több jelentése is. De hogy pontosan hány, s hogyan lehet az egyes szavakhoz fűződő, sokszor kusza jelenségsoportot felparcellázni, fő- és aljelentésekre bontani — vajon meg tudja ezt mondani valaki? Korábban már írtam arról, hogy mi a jelentésszám kódolásakor nem töprengtünk: minden egyes szó mellé a megfelelő rovatba azt a számot írtuk be jelentésszámként, ahány arab számmal számozott jelentést az adott szó esetében az ÉrtSz. szerkesztői megkülönböztettek. Az előzetes megbeszélések során maguk az ÉrtSz. készítői intettek bennünket: túlságosan szubjektív lehetett nem egy esetben az a mérce, amelyet az egyes jelentések elkülönítése során alkalmaztak, nem érdemes tehát e mutatót feldolgozásunkba bevenni.

Mi ezzel szemben bízunk az ÉrtSz. készítőinek alapjában egységes, átgondolt eljárás módjában; de bízunk bizonyos statisztikai törvényszerűségekből is. Pontosabban, e kettőt összekapcsolva: bízunk abban, hogy e téren is van bizonyos matematikailag megfogalmazható törvényszerűség, és hogy ezt az objektív törvényszerűséget az ÉrtSz. szerkesztői nem sértették meg lényegesen. Nem sértették meg egyrészt azért, mert igyekeztek objektíven, egyöntetűen eljárni, de, másrészt azért is — remélem, nem haragszanak meg rám az ÉrtSz. alkotói, ha kimondom: — mert a nagy számok törvénye megkötötte őket, jelentős mértékben tehát nem is sért h e t t é k meg a törvényszerűséget, ha van olyan. Folyóiratunk hasábjain régebben már írtam arról, hogy feltevésünk beigazolódt: a jelentésszám szerinti eloszlás bizonyos szabályosságot mutat. Igaz, nem tudtunk még jó matematikai modellt találni erre az eloszlásra, bár matematikus kollégáink hasonlították a jelentésszám szerinti eloszlást a kódarabolástól kezdve (az azt

leíró matematikai modelltől kezdve) számos más jelenségig, illetve azok matematikai modelljeiig. De a szabályszerűség maga eléggé kitapintható, így reméljük, hogy előbb-utóbb csak megtaláljuk a neki megfelelő matematikai formát is. (Még szerencsésebb eset volna, ha e célból szükség lenne arra, hogy egy új modellt állítsunk fel és azt a modellt fel is tudnánk állítani.) Egyelőre tehát elég annyi: a jelentésszámok, úgy lehet, valamely objektív valóságot tükröznek, nagyjából hitelt érdemlőek.

Ám jól tudjuk azt is, hogy a statisztikus törvényszerűségek ott érvényesülnek, ahol tömeges jelenségekről van szó; az ilyen törvényszerűségek bizonyos értelemben a „végük felé”, ott, ahol már csak kevés egyeddel dolgozunk, felmondhatják a szolgálatot; nem is arra valók, hogy ott működjenek. Ugyanakkor a vizsgált kérdés szemponjtából épp az egyik ilyen „vég” fölöttébb érdekes: ez a „vég” jelen esetben az a közel félszáz címszó az ÉrtSz.-ből, melynek a szerzők 25 vagy ennél több jelentést (használatot) tulajdonítottak. Ezek a szavak érdekelhetik a grammatikust, hiszen feltehetően sok lesz köztük a formaszó. A szemantikust, hiszen ezeken az extrém elemeken érdemes bizonyos esetekben vizsgálni valamely szó lehetséges szemantikai struktúráját. A lexikográfust: nyilván érdemes tanulni a legbonyolultabb szócikkeken, azok felépítésén. A nyelvtanárt (különösen, ha idegen nyelv tanításáról van szó): nyilván ezekkel a szavakkal lesz sok baj az oktatás során, hiszen a tanuló azt hiheti, hogy már „megtanulta” a szót — ám akkor kiderül, hogy csak egy-két jelentésében tanulta meg, s fennmaradt még a több tucat egyéb jelentés! És így tovább. De beszéljenek helyettünk maguk e szavak.

2. Íme, a 25 vagy annál több jelentésű szavak. (A számok az egyes szavak [szócsoportok] előtt azt jelentik, hogy az adott szócsoport minden egyes tagjának [az adott egyedül álló szónak] hány jelentése [használat] van az ÉrtSz. szerint; az egyes csoportokon belül a szavak hosszúságuk, ezen belül — ábécérendi helyük szerint vannak felsorolva. A listán szereplő igéket vastagon szedtettem, erről l. a 3. alatt.)

101: *is*; 65: **van**; 55: *ügy*; *hogy*⁽²⁾; 48: *csak*; 47: **jár**; 45: **áll**¹; 43: **megy**; 37: *ha*¹, *jó*, *na*; *hát*²; *vagy*; 36: **ad**¹; 35: **húz**, **kap**; *mint*⁽²⁾; *nincs*; 34: *de*⁽²⁾; *egy*, **jön**; 33: *ó*¹; *minden*; 32: *jaj*; 31: *nem*²; 30: **tart**; *több*; 29: *no*, **vet**; *olyan*; 28: *mí*²; **fog**¹, *sem*; 27: **esik**, *szép*, **vesz**; *rossz*; 26: **üt**; 25: *hogy*⁽¹⁾, *maga*⁽¹⁾; *egyes*, *igen*²; *szabad*, *szépen*, *valami*. (Összesen 45 szó.)

3. E mikrolistához a következő megjegyzéseket fűzhetjük:

a) Általánosan elterjedt vélemény, hogy legtöbb jelentésű szavaink a formaszavak; hogy a formaszavak esetén lehet a legtöbb szubjektívizmusról beszélni az egyes jelentések (használatok) elhatárolása, az így kapott jelentésmennyiség stb. tekintetében. A szubjektívizmus taglalásába itt nem kívánok belemenni; az azonban a fenti lista alapján számomra kétségtelen, hogy bár valóban sok a formaszó a jelzett elemek között — nem kevés ott az ige sem (vö. a kövérrrel szedett elemeket!). Az *is* után sorrendben mindjárt a *van* következik, az *ügy*, *hogy*, *csak* után pedig már a *jár*; míg az előző szó teljes értékű ige voltát joggal lehetett kétségbe vonni, az utóbbiét aligha lehetne. Míg teljes szótárunkban durván szólva csupán minden negyedik, a legtöbb jelentéssel bíró elemek között majd minden harmadik szó — ige. Mégpedig: tőige. (Ezt azért emelem ki, mert új oldalról szolgáltat adatot a tőigék rendellenes jelentésseloszlásának folyóiratunk hasábjain általam már két ízben is felvetett kérdéséhez). Érdekes talán azt is megjegyezni, hogy míg a formaszavakat az ÉrtSz. szerzői gárdáján belül aprólékos munkájáról nevezetes kollégánkra bízta (kell-e mondanom: Kelemen Józsefről van szó), addig az igék esetén ilyen felosztás nem volt. Nem is lehetett: az ÉrtSz. készítői is nyilván csak a fenti listából szereztek pontos tudomást arról, mely szavak kerültek a legtöbb jelentésűek közé, aligha tudhatták volna azokat eleve egy vagy két emberre „kiprofilozni”. Itt tehát nyilván több ember munkájáról van szó, s ez az adatok objektivitása mellett szól.

b) Nem érdektelen ugyanis ezen igék szemantikai oldalára is vetni egy pillantást: ezek az igék, bár véletlenül, több szerző munkájának eredményeként kerültek együtvé, jeles egyezést mutatnak. Bizonyos alapvető helyváltozások (*jár, megy, jön, esik*), és állapotok nevei (*van, áll*) kitapintható magot képeznek közöttük; ezenkívül bizonyos elemi átható jelentésű igék (*húz, kap, tart, vet, vesz¹, üt*) szerepelnek közöttük.

c) A névszókát érintve nem érdektelen megállapítani a főnevek teljes hiányát a legtöbb jelentéssel bíró elemek között (jóllehet a szótár egészének több mint a felét épp a főnevek alkotják). Igaz, a több szófajiségűek között megbújik egy-két főnévi használat. Így például az ó⁴ indulatszó és főnév az ÉrtSz. szerint. Am egyszófajiségű főnevet hiába keresünk itt. — Jellegzetes szemantikájúak e csoport melléknevei: *jó, szép, rossz*. („Mellékneveknek” neveztem őket, mert talán nem csálódok, ha úgy vélem: a naív nyelvtudat mellékneveknek érzi őket; az ÉrtSz. szerint mindhárom szó — melléknev és főnév.) Egy szemantikai mélyszinten, úgy lehet, ezek az elemek is leírhatók egy-egy attributumként (pontosabban: a *jó* és a *szép* nyilván egyetlen, egységes attributum lenne a *rossz*-szal szemben, l. az 1. sz. lapalji jegyzetet).

d) E sokjelentésű szavak természetesen rövidebbek az ÉrtSz.-beli címszavak átlagos hosszánál; az is természetes, hogy nyilván szókincsünk legyakoribb elemei közül sorolhatók. Nem érdemes külön etimológiai statisztikát felfektetni e néhány szó számára: úgy is világos, külön számlálás nélkül, hogy zömükben szókincsünk legősibb vagy belső keletkezésű elemeihez tartoznak.

e) A szójelentés titkára érdekesen rávilágíthat bizonyos oldalról a következő tény. Igaz, hogy ezek a szavak sokjelentésűek — a legtöbb jelentésűek kiváló szótárunkban. Am tessék megpróbálni rendre lefordítani őket valamely, az olvasó által eléggé jól ismert nyelvre. Ugye, nem megy nehezen a dolog: a legtöbb ilyen szóval szembe tudunk állítani rögtön, gondolkodás nélkül egy-egy idegen nyelvi szót: *quoque, aussi, auch, too, тоже; est, (il) est, ist, is, есть* stb. (Egy szemvillanásnyi gondolkodás után persze már más elemeket is tudunk hozni, így az 'is' esetén az *et, etiam* tolul agyunkba, és ugyanígy a többi nyelvr és a többi ilyen szócska esetén. Am itt olyan kísérletet kívántunk elvégezni, mint az arra a felszólításra adott reakció, hogy „Mondj egy gyümölcsöt!” [alma], „Egy színt!” [piros] stb.; másrészt az *etiam* éppannyira 'is', mint a *quoque*, éppolyan sok jelentéssel.) Ez a gyors és egyértelmű reakció igen „gyanús”. Ha ezek a szavak valóban ilyen sok jelentésűek, akkor van egy fő, alapjelentésük, ezzel vannak leltározva agyunkban? Vagy nem is olyan sok jelentésűek, és azért olyan könnyű megtalálni számukra a (szintén nem olyan sok jelentésű) idegen nyelvi megfelelőt? Most, hogy ismerjük, legalábbis a magyarra vonatkozóan, e szavaeskák listáját, érdemes lenne velük ilyen irányú — talán nem is annyira nyelvészeti, mint inkább gondolkodáslelektani, beszédlelektani — kísérleteket is végezni.¹

¹ Az épp e sorok írásakor nálunk járt L. N. Iordanszkaja ezzel kapcsolatosan elmondta, hogy a Melesuk — Zsolkovszkij-féle szemantikai feldolgozásban egyez leggyakoribb (és nyilván: lexikográfiailag legtöbb jelentésű) i g é k a szemantikai leírásban egy-egy operátornak felelnek meg. (Melesukék erre vonatkozó tanulmánya angol nyelven a Jakobson- emlékkötetben fog megjelenni.) Ez, ha jól értettem Iordanszkáját, szempontunkból a következőket jelenti: a) a szemantikai leírás során Melesuk és Zsolkovszkij is beleütközött egyes túlságosan sok jelentésű igék problémájába; b) ezt a problémát úgy oldották meg, hogy minden egyes ilyen igének csupán egy-egy jelentést (használatot) tulajdonítottak. Ez az egyjelentésűség bizonyos szemantikai mélystruktúrának felel meg: a *jár* haladó mozgás konkretizálás nélkül; a *megy* és a *jön* hasonló mozgás bizonyos konkretizálással; az *esik* függőleges irányú mozgás stb. A több tucat szótári jelentés mind-egyikük esetén általában szólva azokat a tipikus eseteket sorolja fel, amikor (ti. amilyen objektumok között) ezek a mozgások megvalósulnak. Elvileg lehetséges, hogy minden ilyen tipikus szituációnak (minden olyan szituációnak, ahol e mozgásoperátor különféle objektumosztályok között realizálódik) más-más idegen nyelvi szó felel majd meg egy magasabb szinten (ti. valamely reális természetes nyelvhez közelebbi szinten).

f) És végül még egyet. Az egész szótár feldolgozásából tudjuk, hogy az 58 323 önálló szócikkel rendelkező címszó között összesen 1646 homonimaszámmal ellátott egyed van (igazi és álhomonima együttvéve; az utalószavak természetesen még további homonimaszámmal ellátott egyedeket is tartalmaznak), a szigorú értelemben vett tőszókincsben 812. Tehát az egész szótárban hozzávetőlegesen minden harmincötödik elem homonima, a tőszókincsben minden hetedik-nyolcadik. E sokjelentésű szavak esetén viszont majdnem minden harmadiknak van még legalább egy homonimája a szótárban; e szavak tehát nem csupán a formaszavakat és az igéket, hanem, más szempontot vetve fel, homonimákat is rendkívüli töménységgel tartalmaznak. Tekintettel arra, hogy egyes homonimák nyilván a poliszémia határát súrolják, de meg különben is: a hallgató szempontjából alkalmasint nem tehető különbség a poliszémia és a homonímia között, azt kell mondanunk: ezek a szavak sokjelentésűek ugyan, de a valóságban — még több jelentésük van, mint gondolnánk! Első pillanatra talán ez is kissé meghökkentő: az ember valahogy azt várná, hogy a rendkívül sok jelentésű szavak legalább jól elhatárolják magukat alakjukra nézve a többi szótól. Mint látjuk, ez koránt sincs így.

Papp Ferenc

Az emfázis kérdéséhez

1. A nyomaték különféle fajtái általában csak nehezen különböztethetők meg egymástól. Nem mindig tudjuk pontosan megmondani eddigi ismereteink alapján, hogy egy adott esetben érzelmi vagy logikai kiemelésről van-e szó, vagy milyen jellegű érzelmi vagy logikai kiemelésről. E tanulmányunkban a nyomatéknak egy speciális fajtájával kívánunk foglalkozni, melyet *emfázisnak* nevezünk. Az emfázist olyan logikai nyomatéknak tekintjük, amelynek (a) minden esetben van szintaktikai kihatása (szórend, speciális morféma jelenléte); (b) logikailag pedig mindig tagadáshoz kapcsolódik. Az olyan nyomatékot, amelynél akár (a), akár (b) hiányzik, nem tekintjük emfázisnak. Természetesen (a)-ról is, meg (b)-ről is többet kell még mondanunk ahhoz, hogy a fogalom világos legyen.

Az érzelmi jellegű nyomatékot (csodálkozás, gúny, harag stb.) nem tekintjük nyelvileg prediktábilisnak, és így nem része a nyelvi kompetenciának.

Ily módon tehát a szokásos hangsúlyfogalomtól eltérően feltételezzük, hogy a legtöbb nyelv háromféle hangsúlyt különböztet meg (Bierwisch 1966. 150—3): a főhangsúlyt, a kontrasztív és az emfatikus hangsúlyt. A főhangsúly helye attól függ, hogy a közlésben az alany, a tárgy, valamelyik határozó vagy a predikátum igei része közöl-e új információt.¹

A kontrasztív hangsúly bizonyos típusú szintaktikai struktúrához kötött (Bierwisch 1966. 158). Így például a következő mondat kontrasztív hangsúlyt kap:

(1) Péter Rómában él, Pál pedig Bécsben

Itt „Péter” és „Pál” illetőleg „Rómában” és „Bécsben” áll egymással kontrasztban. Ennek megfelelően nagyjából egyforma erősségű, de kiemelő hangsúlyt kapnak. Ha a hangsúlyszinteket egész számokkal jelöljük², akkor (1) így írható:

¹ Más szóval, a mondathangsúly helye a téma—réma problémával függ szorosan össze. Vö. Elekfi.

² A transzkripció gyakorlatnak megfelelően 5—6 hangsúlyszintet különböztetünk meg. 1 jelenti a legerősebb hangsúlyt.